

Kenesei István
Szófajok
(A magyar nyelv kézikönyve; 2005. aug)

Bárhol kezdjük is el felfejteni egy nyelv nyelvtani rendszerét, mindenütt beleütközünk a szófaj fogalmába. A szóalkotás, a mondattan, a nyelvtörténet, de még a toldalékok hangalakját meghatározó morfofonológia sem képes meglenni a szófajokra való hivatkozás nélkül - elég csak az *okosak* - *okosok* megkülönböztetésére gondolnunk. Nagyon leegyszerűsítve azt szoktuk mondani, hogy egy nyelv elemek és szabályok rendszere; csak hogy amikor elemekről beszélünk, nem teljesen különálló dolgokat képzelünk el, hanem elemek osztályait, más szóval **kategóriákat**, és a szabályok feltevéseink szerint ezeken az elemosztályokon működnek. Itt ugyanaz az elv érvényesül, amely a biológiában vagy az orvostudományban a sejteket és ezek fajtáit, típusait különbözteti meg és nem külön-külön tekint minden egyes sejtet. Ezek a tudományok is a sejtek osztályairól, illetve altípusairól tesznek állításokat. Ebben a fejezetben tehát azt fogjuk bemutatni, hogyan jutunk el a nyelvi elemek (bizonyos) kategóriáihoz, a szavak osztályaihoz, más néven a szófajokhoz.¹

1. Mi a szó?

Mielőtt azonban a szavak osztályait tárgyalhatnánk, azt kell tisztáznunk, milyen dolgoknak az osztályozásáról beszélünk is, azaz tulajdonképpen mi is a szó. Azt nagyon gyorsan beláthatjuk, hogy a szó "helyesírási" definíciója nem elégíthet ki bennünket: a helyesírási szabályzat szerint, amit külön írunk, az két szó, amit pedig egybe, az egy szónak számít. Dehát mi nem mondhatjuk, hogy "szó az, ami két szóköz között van". Mégcsak nem is azért, mert a helyesírás változékony: a *nyitva tartás* kifejezést például ma külön kell írni, jóllehet pár évtizeddel korábban még egybeírtuk, ellenben 1984 óta a *havasigyopár* egybeírandó, pedig korábban külön írtuk; inkább a helyesírásba "beépített" olyan nehézségek miatt, mint az igekötős igék, amelyeket minden helyesírási szabályzat szerint hol egybe (pl. *bejön*), hol meg külön kell írni (pl. *nem jön be, be is jön*). Akkor most a *be* szó vagy nem szó?

Ugyanakkor, mint látni fogjuk, a magyar nyelvet beszélőknek általában elég pontos fogalmuk van arról, mi számít szónak és mi nem, a helyesírás pedig végső soron (de sokszor valóban csak végső soron) ezt tükrözi, vagy legalábbis ezt kívánja megjeleníteni. Az a szófogalom tehát, amit itt igyekezünk meghatározni, nem valami "kívülről" a nyelvre erőszakolt kényszerzubbony, hanem a magyar nyelvnek mint rendszernek létező eleme, azaz az ezt a nyelvet beszélőknek a "fejében", az anyanyelvi tudásában meglévő kategória.

A mai nyelvtudomány többnyire elhanyagolja a szó meghatározását, és erre többkevesebb jogcímet ad az, hogy a különféle nyelvekben nagyon különböző dolgok számítanak szónak - ha egyáltalán van értelme szóról beszélni némelyikükben. Az indiai munda nyelvcsaládba tartozó szavara vagy szóra néven ismert nyelvben például a fogalmi jelentést hordozó elemekből összetételféle szerkezeteket alkotnak és ezekhez járulnak a ragok és egyéb végződések az egészből egyetlen "szót" alkotva (Crabtree and Powers 1991: 160).

- (1) po - pong - kon - t - am
szúr has kés JELEN téged
'Hasonszúr téged egy késsel.'

¹ E fejezet Kenesei (2000) alapján készült, további érveket Kenesei (1998, 2004) tartalmaz.

Már a 19. században felismerték, hogy a nyelvek a szóelemek összerakása szerint jelentős mértékben különbözhetnek egymástól: a fenti szélsőségesen szintetikus ("összerakó"), ún. polisintetikus nyelvtípustól a magyarra is jellemző ragasztó (agglutináló) típuson át, amely a nyelvtani jelentésű elemeket (esetrag, többes szám stb.) a fogalmi jelentésű elemekre "ragasztja" (pl. *ÉRT-het-etlen-ek-től*) a szélsőségesen analitikus ("szétszedő") nyelvekig, mint amilyen a kínai, amelyben az 'én' jelentésű szónak nem egy önálló *mi* alakú szó a "többes száma", hanem a szokásos többesszámképző szót helyezik az 'én' jelentésű névmás mellé és a múlt időt is egy különálló "szó" fejezi ki (Crabtree and Powers 1991: 157).

- (2) wo men tan tcin le
 én TÖBBES játsz- zongora MÚLT
 'Mi zongorán játszottunk (= zongoráztunk).'

Minket azonban a magyar nyelv szavai érdekelnek, vagyis az, mi számít a magyar nyelvben szónak és ebben az általános nyelvészet fogalomtára csak kismértékben van a segítségünkre. Az ugyanis az elemzés számára jól használhatóan meghatározza a morfémát ("az önálló hangalakkal és jelentéssel vagy legalábbis nyelvtani funkcióval rendelkező legkisebb, azaz további önálló hangalakkal és jelentéssel/nyelvtani funkcióval bíró alkotóelemekre nem elemezhető nyelvi egység"), de ebből még nem tudhatjuk, hogy a fenti magyar példában az *ért* miért számít szónak és a *het* vagy az *etlen* miért nem, noha mindegyik egy-egy morféma megvalósulásának tekinthető. Másfelől nézve, sok többmorfémásnak látszó szavunk valójában felbonthatatlan alkotóelemekre, pl. az *üveg-szerű* nyilvánvalóan két morfémából áll, hiszen a jelentését e két elem "egyberakásából" kapjuk meg, de az *egyszerű* szót aligha úgy értjük meg, hogy az *egy* és a *szerű* elemeket rakjuk össze. Az is biztos, hogy az *üvegszerű* szót egyetlen szótárban sem találjuk meg: aki tud vagy akár csak tanul magyarul, könnyen összeállítja a szótárban egyébként felsorolt két alkotórészéből. De minden magyar szótárban benne kell, hogy legyen az *egyszerű* szó, jöllehet az ezt alkotó morfémák is benne vannak a szótárban. Az anyanyelvi (esetünkben a magyar anyanyelvű) beszélő nyelvtudását leképező, megjelenítő szótárnak ugyanis minden egy- vagy többmorfémás nyelvi egységet tartalmaznia kell, amelynek önálló, a részeiből nem megjósolható (szakszóval: nem kompozicionális) jelentése van -- a toldalékoktól kezdve az olyan többszörösen összetett szavakig, mint a *rendőr-főkapitányság*. Ebből azonban még mindig nem tudjuk, mik is a szavak.

A teljes értékű önálló szavakat viszonylag könnyű meghatározni: induljunk ki abból, hogy ami egy-egy megnyilatkozásban önmagában előfordulhat, az rendelkezik egyfajta önállósággal. Ha például a kérdésre adott válaszokat tekintjük mint megnyilatkozásokat, akkor a következők elfogadhatók: *orvos, fut, lesznek, okosabb, érthetetlenek, le, nagyon, csak* stb. Ezek viszont nem: *het, ig, nek, ek, abb, on, szerű* stb. A nyelvészeti hagyomány az előbbieket "**szabad formáknak**", az utóbbiakat pedig "**kötött formáknak**" nevezi (Bloomfield 1933). Az önálló szó tehát szabad forma kell legyen. Ez azonban nem elég, hiszen a megnyilatkozások egynél több szabad formából is állhatnak, pl. *orvos lesz, nagyon érthetetlenek* stb. Azt kell tehát kikötnünk, hogy olyan szabad formákkal azonosítsuk az önálló szavakat, amelyek nem tartalmaznak más szabad formákat, vagyis olyanokat, amelyek maguk is előfordulhatnak egy-egy megnyilatkozásban. Az ilyeneket "minimális szabad formáknak" hívjuk. Ez azonban még mindig nem elégséges ahhoz, hogy a magyar nyelv szónak tekinthető egységeit megadjuk. Vannak ugyanis olyan szavaink, amelyek önálló megnyilatkozásban (egészen szélsőséges esetektől eltekintve) sohasem jelenhetnek meg, mégis minden magyarul beszélő ember számára

szónak számítanak. Ilyenek például a névelők vagy a kötőszók, pl. *a/az; noha, hogy, mint, mert* stb., melyeket a következő meghatározásba illeszthetünk bele:

- (3) **Szónak egyrészt a "minimális szabad formákat" tekintjük, másrészt azokat a nyelvi elemeket, amelyeket az így meghatározott minimális szabad formák választhatnak el más (minimális) szabad formáktól.**

Vagyis az *Anna az orvos* elemsorban az *az* névelő nem azért bizonyul szónak, mert két szabad formát választ el, hanem azért, mert mind eléje, mind mögéje el lehet helyezni egy vagy több újabb minimális szabad formát, azaz szót, pl. *Anna volt az orvos; Anna az ügyes orvos;* stb. Ezzel szemben ha az *okosabb orvos* elemsorban a középfok *-(a)bb* jelét szeretnénk szónak minősíteni, mondván, hogy két szabad forma közé helyeztük el (vö.: *okos orvos*), megoldhatatlan helyzetbe kerülünk, hiszen az *okos* és az *-abb* közé nem tudunk szabad formát, azaz szót elhelyezni. Ezért tehát az *-(a)bb* nem szó, de az *az* névelő igen, jóllehet mindkettő kötött forma.

A (3) meghatározás a magyar anyanyelvű beszélők szófogalmát viszonylag pontosan mutatja be. Láthatjuk azonban, hogy két különböző szótípust foglal egybe: az egyik szabad forma, a másik nem. E megkülönböztetés értelmében a teljesen önálló szavakat egy külön csoportba helyezzük el:

- (4) **A minimális szabad formákat független szavaknak nevezzük.**

A (3) meghatározás második felében említett szótípusra ezek után a következő jellemzés vonatkozik:

- (5) **Azokat a kötött formákat, amelyeket egy vagy több szabad forma választhat el más szabad formáktól, függőszóknak nevezzük.**

A függőszók csoportja rendkívül változatos, de általában az úgynevezett **grammatikai szavak** tartoznak közéjük: *a/az; pedig, hogy, bár; között, után; csak, is, sem, -e* stb., vagyis a névelők, (mellé- és alárendelő) kötőszók, névutók és az újabb szakirodalomban "partikuláknak" nevezett (de ezek között szabad formákat, azaz független szavakat is tartalmazó) csoport.² A függőszók és a morfémák legkisebb önállóságot mutató csoportja, a toldalékok között még egy további elemosztályt találunk, a **félszókat**. A független szavakhoz csatlakozó kötött formák között ugyanis olyanok is vannak, amelyek bizonyos önállósággal rendelkeznek, amely azonban nem éri el a függőszók szintjét. A félszókat a toldalékoktól a következő kétirányú úgynevezett "mellérendelési próbával" tudjuk megkülönböztetni.

- (6) **Összetett szavak mellérendelése esetén, ha azonos elő-, illetve utótagjuk van, akkor csak egyetlen elő- vagy utótagot kötelező megtartani, a többi elhagyható; azonos toldalékolású szavak esetében ez az eljárás nem alkalmazható.**

Az alábbi példák illusztrálják az eljárást. A (7a,b) listáiban összetételeket látunk, a (7c,d)-ben toldalékolt szavakat. (A zárójelen kívüli csillag azt jelzi, hogy a zárójelen belüli elem elhagyása

² A "függőszó" terminust -- más értelemben -- először Ágoston (1974) használta.

nyelvtanilag helytelen alakot eredményez.)³

- (7) a.elnök- és igazgatóválasztások, város- és falukutatás, üveg- és kőkorsók, két- vagy háromajtós, kert- és ékszertulajdonos;
b.elnökválasztások és -kinevezések, városkutató és -fejlesztés, üvegekorsók és -kancsók, kétajtós vagy -ablakos
c.elnök-*(öt) és igazgatót, város-*(i) és falusi, üveg-*(es) és köves, kert-*(ész) és ékszerész
d.*elnök-öt és -ről, *kert-iek és -észek

Ezek után a vizsgálatot az összetételekben előforduló kötött formákra is kiterjesztve, az nem csak azt mutatja meg, hogy a hagyományosan a képzők között felsorolt *-beli*, *-féle*, *-fajta*, *-né*, *-szerű*, továbbá az *al-*, *fő-* stb. kötött formák valójában nem toldalékok, hanem azt is, hogy az általunk a függőszók közé fölvetett névutók is különböznek a ragoktól, jóllehet mindkét csoport a kötött formákhoz tartozik.

- (8) a.elnök- és igazgatónék, város- és falubeli, üveg- és kőszerű, két- vagy háromfajta (-féle); főorvos vagy -gyógyszerész
b.üvegszerű vagy -féle (anyagok), al- vagy főorvos
c.az elnök és (az) igazgató mögött; az elnök-*(ig) és (az) igazgatóig

Megjegyezzük, hogy az esetleges jelentésbeli különbség a megismételt és az egyszeri névutót, illetve az egy vagy két névelőt tartalmazó szerkezetek között itt nem érdekes, hiszen a ragot nem a megfelelő jelentés lehetetlensége miatt nem szabad elhagyni. Amint a (7a)-ban az előtagokat és (7b)-ben az utótagokat váltogattuk a szabad formákkal alkotott összetételekben, ugyanúgy váltogattuk az elő- és utótagokat a (8a-b) példákban is, ami azt mutatja, hogy a félszók a mellérendelési próbának mindkét irányból eleget tesznek.

(9)A félszó (összetételi tag) olyan kötött morféma, amely a mellérendeléspróbának mindkét irányból eleget tesz.

Itt említjük meg, hogy a függőszó teljesíti a mellérendelési próbát.⁴

- (10) a.Péter (is) és János is; fut (is), illetve rohan is; stb.
b.magas(-e) és kövér-e; fut(-e), illetve rohan-e; stb.
c.Anna mögött vagy mellett; csakis és kizárólag Anna (érkezett meg)

Végül a rend kedvéért rögzítsük a legkisebb "szabadságfokú" kötött formák jellemzését is.

³ Az ilyen jelenségekre először Booij (1985) figyelt fel.

⁴ Itt csupán a formai elfogadhatóság ismérére hivatkozunk. A megismételt függőszót tartalmazó szerkezet jelentése nem kell, hogy azonos legyen az egyetlen függőszót tartalmazó kifejezés jelentésével.

(11) **A mellérendelési próbának eleget nem tévő kötött formák a toldalékok.**

Mellékesen jegyezzük meg, hiszen ez a fejezet nem a toldalékokról szól, hogy éppen azok a kötött morfémák tesznek a legkevésbé eleget a mellérendelési próbának, amelyeknek más szempontból megítélt viselkedése sem mondható jellegzetesen toldalékszerűnek. A *-kor* és a *-ként* például sok beszélő számára eleget tesz ennek a próbának -- legalább az egyik irányban: *ebéd- vagy vacsorakor; feleség- és anyaként*. Ugyanakkor éppen ezekről a végződésekről mutatták ki, hogy az esetragra vonatkozó ismérveknek sem felelnek meg, mivel például egyetlen ige vagy melléknév vonzata sem követeli meg őket (Kiefer 1987). Ezen a ponton arra kell következtetnünk, hogy akinek a nyelvrézeke megengedi őket a mellérendelési próbában, azok számára ezek névtű jellegűek, akiké pedig nem, azok a toldalékok között "helyezik el" őket - tekintet nélkül arra, mit is mond az aktuális helyesírási szabályzat.

Tekintsük át most a magyar nyelv szótári elemeinek a csoportjait. A vázolt eljárások (szabad/kötött forma megkülönböztetés, szómeghatározás, mellérendeléspróba) alapján a szótári egységek, vagyis a minimálisan morfémának bizonyuló nyelvi elemek az alábbi csoportokba rendezhetők:

(12) A magyar nyelv szótári elemeinek osztályozása jegymátrixban

	SZAVAK		SZÓ ALATTI ELEMÉK	
	független szó	függőszó	félszó	toldalék
szabad	+	-	-	-
szómeghatározás	+	+	-	-
mellérendelés	+	+	+	-

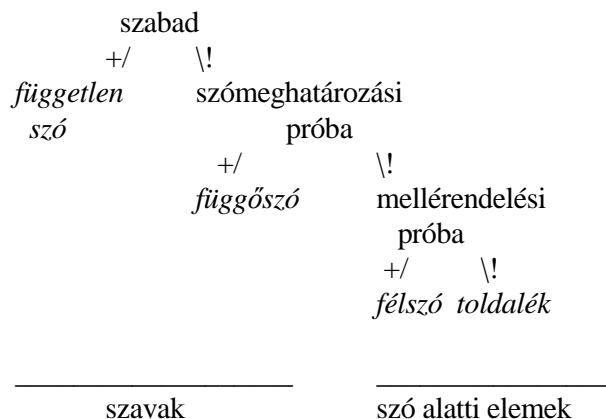
A táblázat nem tartalmazhat minden lehetőséget; a szabad formák például mind a szómeghatározási, mind a mellérendelési próbát teljesítik, tehát olyan szabad forma nem lehet, amely e két eljárásra ne pozitívan válaszolna. Elvben lehetne ennél több csoportot is felállítani, és megkérdezni, vajon nincs-e olyan szabad forma, amelyet nem lehet a mellérendelés-próbának alávetni. Mármost az a helyzet, hogy vannak olyan nyelvi elemek is, amelyeket még mellérendelni sem lehet, sőt a szómeghatározási próbát sem állják ki, ugyanis nem lehet őket más szavakkal együtt elhelyezni a mondatban. Ilyenek az indulatszók és/vagy mondatszók (pl. *hű, ejnye, pssz, na; lám, hát?, ja!* stb.), amelyek ugyan önálló megnyilatkozások, tehát formálisan teljesítik a szabad formákkal szemben támasztható követelményeket, de mivel -- egyes szoros kivételektől eltekintve -- valójában nem arról van szó, hogy nem teljesítik a többi próbát, hanem arról, hogy egyáltalán nem viselkednek szó szerepkörben, nem is vethető fel esetükben a "szóvá nyilvánítás" lehetősége. Ezek valójában nem "szavak", hanem tagolatlan közlések, és éppen azért, mert tagolatlanok, keltik azt a benyomást vagy inkább illúziót, hogy olyanok, mint a kisebb részekre nem elemezhető többi szó, mint például *az asztal, kapu, fut* stb. (Következik ebből, hogy az önálló közlésként is használatos módosítószókat, pl. *talán, valószínűleg*, nem tekintjük mondatszóknak, hiszen akkor bármely önálló közlésként előforduló nyelvi elemet, vagyis az összes minimális szabad formát mondatszónak kellene tartanunk. Vö.

Kugler 2002, Fülei-Szántó és Siptár 1983 és l. még az 5.1 végét is.)

A szoros kivételként említett esetek közé azokat soroljuk, amikor valamilyen "mondásige" tárgyaként használunk indulatszókat, pl. *Egy csöndes "hűha" hagyta el a száját; Egy ejnye-ejnyét mormogott magában; Azt mondta, hogy ejnye;* vagy mintegy "főnevesítve" már független szóként szerepelnek a mondatban, pl. *egy ejnye és egy jaj között; két ejha után;* stb. Ebben az esetben viszont valójában már nem az indulatszóval van dolgunk, hanem annak egyfajta "metanyelvi" idézetével, amely bármely nyelvi elem számára alkalmas környezet lehet, pl.: *Az "-ig"-nek nincsen mély hangrendű párja*. De vegyük észre, hogy itt mintha tulajdonnévként kezelnénk ezeket az "idézett" elemeket: a *Kis Péter (tanuló)-t megjutalmaztuk* mondatban a tulajdonnév ugyanúgy szerepelhet egy egyébként elhagyható "fajtanév", esetükben a *tanuló* előtt, ahogy *Az "-ig" esetragnak nincs mély hangrendű párja* mondatban a toldalék is az ő "fajtaneve", az *esetragnak* előtt. Erre a tulajdonnévszerű viselkedésre mutat az is, hogy például az főnevek az ilyen idézett alakjukban megszűnnek főnévként viselkedni és a tulajdonnevekkel azonos használatuk lesz: *Az "arany"-t (= az "arany" szót) egy "r"-rel írjuk*, nem pedig: **Az "arany"-at egy "r"-rel írjuk*; vö.: *Olvassunk sok Aranyt/*Aranyat*.

Ha tehát kiiktatjuk a szavak közül a mondatszókat és az indulatszókat, akkor az 1. táblázatot az alábbi elágazó felosztássá tudjuk átalakítani. Itt az ágak csúcsein találjuk a tulajdonságokat, az ágak a tulajdonság meglétét (+), hiányát (!), illetve a próba sikeres (+) vagy sikertelen (!) eredményét mutatják, és az ágak végpontjában vannak (dőlt betűvel) a szótári elemek osztályai.

(13) A magyar nyelv szótári elemeinek osztályozása a tulajdonságok hierarchiájában

A (13) ábra annyiban pontosabb a (12) táblázatnál, hogy megmutatja, hogyan épülnek egymásra az egyes elemek megkülönböztetését szolgáló eljárások. Ha ugyanis valamely forma szabad, akkor magától értetődik, hogy mind a szómeghatározási, mind a mellérendelési próbát kiállja, továbbá, ha valami szó, akkor a mellérendelési próbán is átmegy. A felosztás egyébként a "negatív ágon" folytatódik majd, vagyis a további tulajdonságoknak a toldalékok alosztályait kell tudniuk egymástól megkülönböztetni.

A nyelvészetben jártasabb olvasó hiányolhatja a fenti gondolatmenetből a szó fogalma alá tartozó további megkülönböztetéseket, mint amilyenek a morféma és a morf vagy allomorf, illetve a lexéma és a szóalak között állnak fenn. Jóllehet e két disztinkció hasonlít egymásra, hiszen az (allo)morf többé-kevésbé ugyanúgy a morféma megjelenése, aktuális alakja, ahogy a szóalak is a lexémáé, az előbbit kötetünk "Alaktan" c. fejezete tárgyalja részletesen, az utóbbi

különbség pedig e fejezetben nem játszik szerepet. Egyrészt ugyanis az, hogy mikor számít több forma egy vagy több lexéma alá tartozónak (pl. *fut*, *futott*, *futás*, *futok*, *futni*, *futó*, *futhat* stb.) megint csak az "Alaktan" c. fejezetbe tartozik, másrészt itt az érdekelt bennünket, hogy mikor számít (független vagy függő-) szónak egy forma és mikor nem, és e szempontból a megkülönböztetés érdektelen. A hagyomány szerint például a *futott* a *fut* egyik szóalakja, de számunkra mindkettő minimális szabad forma, azaz független szó. Másfelől viszont az már megközelítés kérdése, hogy a *futni* is szóalakja-e ugyanennek az igének vagy pedig egy másik lexéma (alá tartozik). A továbbiakban a mellett foglalkunk állást, hogy a *futni* a *fut* ige egyik szóalakja, de bármi legyen is az "igazság", a *futni* mindenképpen független szónak számít.

2.2.5. Az alaptövek

Csoportosításunkban nem szerepelnek a "passzív, fiktív vagy fantomtöveknek" nevezett kötött formák, azok, amelyek nem független szavak, de amelyekhez a független szavakhoz is hozzátehető felismerhető képzők járulnak, pl. *fesz-ül*, *fesz-ít*, *fesz-eng*, *fesz-es*, *fesz-ély-ez* stb. (T. Somogyi 1987). Mivel ezek egyik próbát sem teljesítik, a toldalékok közé "csúsznának le", ami azonban nem lenne elfogadható eredmény, más szóval nem tükrözné (anya)nyelvi intuíciónkat, hiszen szerepük nem hasonlítható a nyelvtani jelentésű morfémákéhoz, mint amilyen például a többes szám vagy a múlt idő jele. Mivel morfológiailag aktív, termékeny képzők is követhetik e töveket (pl. *-Es*, *-Ül*), azt sem lehet feltennünk, hogy e morfémák mind teljes formájukban vannak elraktározva a nyelv szótárában. Esetükben inkább arról van szó, hogy a magyar nyelvben az uralkodó "szó alapú morfológia" mellett, amelyben a szóképzés és -ragozás a szó szintjén álló elemeken működik, létezik a "tő alapú morfológiának" is egy kisebb szelete, amely az önálló szóként nem elemezhető nyelvi elemeken hajtja végre e műveleteket. Ez a "tő alapú morfológia" jellemzi például az ógörögöt és a latint, de az (1) példában idézett polyszintetikus nyelveket is, míg a "szó alapú morfológia" eljárásait találjuk például az angolban és jellemzően a magyarban is. A lexikai elemek osztályozásában az itt **alaptöveknek** nevezett elemek egy része a (9) meghatározás szerinti félszók közé tartozik, illetve azok egyik alcsoportját alkotja. Ezt annak alapján mondhatjuk, hogy ezek az alaptövek félszóként is alkalmazhatók (pl. *fesz-*, *gyógy-*, *röp-*, *tám-*, *tév-*; vö.: *fesz-távolság*, *tév-hít*), más részükben pedig benne rejlik a félszóként való használat lehetősége, pl. *könyör-*, *sanyar-*, *fonny-* stb., vö.: *könyör-adomány*, *?sanyar-tanár* 'aki sanyargatja vagy sanyargatni tanítja a diákokat'). Ismét más csoportjuk azonban még potenciálisan sem teljesíti a (6) alatti mellérendelési próbát (pl. *hábor-gat/odik*, *tántor-og/odik/ít*, *patt-og/an*), ezért egy, a félszók és a toldalékok közötti további csoportot kell feltennünk, amely azonban nem illik bele az eddig kialakított hierarchiába, mivel nemcsak hogy nem minden alaptő nem lehet félszó, de az is kimutatható, hogy nem minden félszó lehet alaptő; pl. az összetételi utótagok általában nem, és az előtagok közül az *al-*, *ál-*, *zug-*, *leg-* stb. sem. Mivel az alaptöveknek nincsen szófaji besorolásuk, összetételek utótagjaként bizonyára ezért nem használhatóak. Előtagként azonban elvben megjelenhetnének, mint ahogy számos alaptő közülük rendelkezik is ezzel a képességgel. A hierarchia éppen azért nem tökéletes, mert az alaptövek egy másik típusú morfológiába tartoznak, így képletesen szólva egy másik "dimenzióban" található, éppen ezért átfedésben lehetnek a szó alapú hierarchia csoportjaival. Ezek után az alaptövekre a következő meghatározást adhatjuk.

(14) Alaptőnek azokat a félszókat vagy a mellérendelési próbát teljesíteni nem képes kötött formákat nevezzük, amelyek maguk nem toldalékok, de hozzájuk képzők, azaz toldalékok osztályába tartozó morfémák csatlakoz(hat)nak.

2. Mi a szófaj?

A szófajokat a hagyományos grammatikákban háromféle kritérium alapján különböztetik meg: ezek a jelentés, az alaktani viselkedés, és a mondatbeli szerep (Keszler 2000: 67). Az alaktani viselkedésben a szó által felvehető todalékok játszanak szerepet, a mondatbeli szerep azt mutatja meg, a szó milyen mondatrész lehet, a szófaji jelentés pedig azt árulja el, mit fejez ki, milyen általános jelentésbeli vonatkozásai vannak az adott csoportba tartozó szavaknak. Így például az ige "valamely elvont cselekvés-, létezés-, történés- vagy állapotfogalmat a valóságra vonatkoztatva: grammatikai személyhez és időhöz kötve fejez ki, azaz azt valakinek vagy valaminek aktuális cselekvéseként stb. nevezi meg" (Bencédy és mások 1968: 17). Jóllehet a meghatározásban szerepel utalás alaktani ismérvekre is (az időre és személyre hivatkozásban), nagyobb gondot okoz, hogy a jelentés alapján nem lehet elkülöníteni az igéket sem a melléknevektől (pl. *haragszik* - *haragos*), sem a főnevektől (*A királyt kivégezték* - *a király kivégzése*), és hogy a személy és idő kifejezésére való utalás csupán lehetőség, nem pedig egyértelmű kritérium: a *villámlás* szó tövében álló ige ugyanis nyilván nem azért ige, mert személyhez és időhöz kötve fejez ki valamit.

Valójában arról van szó, hogy két szempont keveredik össze a meghatározásokban: az egyik az, hogy valamely elem a szavak mely osztályába tartozik, a másik viszont az, minek lehet elnevezni az így kialakított osztály tagjait, milyen közös jelentésbeli tulajdonságokat lehet mintegy induktív általánosítással megállapítani róluk. Egyértelmű, hogy az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep a formális tulajdonságok közé tartozik, míg a jelentés nem. Mivel a nyelvtan rendszerszerű tárgyalásában a formai szempontokat tartjuk elsődlegesnek, a szófajok meghatározásában a jelentésbeli vonatkozásoktól a továbbiakban eltekintünk. És miután az alaktani sajátosságok szorosan összefüggnek a mondatbeli szereppel, hiszen például ha egy szónak tárgyragja lehet (alaktani tulajdonság), akkor biztosan lehet tárgy a mondatban (mondatrészi szerep), ezeket egységesen fogjuk kezelni.

Érdekes kérdés, hogy vajon a szófaji besorolásnak csak a "valódi", a független szavak esetében van-e jelentősége. A függőszók ugyan megköthetik, milyen szó- (vagy inkább szintagma-) osztályhoz lehet őket csatolni, de nagy többségük nem képvisel szóosztályt, pontosabban nem módosítják annak a kategóriának az osztályát, amelyhez csatlakoznak. A todaléknak és a félszónak egyszerűen nincsen szó státusza, ezek ugyanis "szó alatti" elemek, ugyanakkor persze hordoznak szófaji információt, hiszen éppen az összetétel "jobboldali" tagja, illetve a képző határozza meg a velük alkotott szó szófaját. Az indulatszó és a mondatszó pedig nem "viszonyul" más szófajhoz, és -- mint látni fogjuk -- a szavak közötti "viszony" alapvető feltétele annak, hogy a szófajukat megállapíthassuk. Vagyis esetükben fel sem merül a szófajiság kérdése. A szó alatti elemek csoportjában tehát a képzők és a félszók jelölve vannak a szófaj szempontjából, míg a függőszók többsége, illetve a todalékok közül a ragok és a jelek (azaz az inflexiók morféimák) csak annak a szintagmának, illetve szónak a kategóriáját nevezik meg, amelyhez csatlakoznak -- ha a csatlakozás ebben irányban történik. A mondatszók és az indulatszók pedig szófaji megjelölés nélkül maradnak, és például mint lexikalizálódott közlések vannak felsorolva a nyelv szótárában -- de ott persze mindegyikük fel is van sorolva.

Végül még egy kérdésre kell válaszolnunk: valójában mi az, hogy "szófaj", vagy másképp mi a szófaj szerepe a nyelvtanban? Vegyük észre, hogy az a válasz, hogy "A szófaj nem más, mint szavak osztálya" körbenforgó, ugyanis csak egy másik fogalmat rendel a megmagyarázandó terminushoz. Ha viszont abból indulunk ki, hogy a nyelv leírása azt a célt szolgálja, hogy a beszélő nyelvtudását ábrázoljuk, akkor a szófajt nem tudjuk másnak tekinteni, mint a listázható és listázandó nyelvi elemekhez rendelt tulajdonságnak. Minden szót és más listázott elemet (toldalékot stb.) tulajdonságok egy-egy rendezett sorával jellemzünk, és ezek

között találjuk a szófaji besorolást (Aronoff 1994). Ebben az értelemben tehát

a szófaji megjelölés nem más, mint instrukciók, utasítások sora arra, hogy az adott szótári elem milyen végződéseket vegyen vagy vehet fel, illetve milyen szintaktikai pozíciókat foglalhat el.

Az itt alkalmazott eljárások végső soron Saussure (1916/1965) "asszociatív viszonyaira", illetve az azokat részletesen kidolgozó Bloomfield (1933) disztribúciós alapú megkülönböztetéseiire mennek vissza, melyeket a magyarra Antal (1964) alkalmazott először, és a mai szófaji vizsgálatokban is elterjedtek, l. Schachter (1985). Ezeket a leíró nyelvészetre jellemző módszereket egészítjük ki a fenti meghatározás szellemében a mondatszerkezet generatív grammatikai felfogásának releváns részleteivel Chomsky (1981, 1995) alapján. A szófajokat más megközelítésekben is tárgyalják a szakirodalomban, például funkcionalista szempontokból (Hengeveld 1992), vagy a prototípus-elmélet keretei között (Givón 1979).⁵

3. Nyitott és zárt osztályok

Régóta ismert tény, hogy az egyes szófajok nem egyenrangúak az alájuk tartozó elemek számát tekintve. Az alapvető különbséget a szakirodalom a nyitott és zárt osztályok terminusok segítségével ragadja meg. Nyitott osztályoknak azokat a szófajokat tekintjük, amelyek elemei korlátlanul szaporíthatók -- például más nyelvből való kölcsönzéssel, illetve szóképzéssel vagy szóösszetétellel. Ilyen nyitott osztály a főneveké, a mellékneveké, az igéké és a határozószóké. A zárt szóosztályok elemei az adott nyelvallapotban változtathatatlanul adódnak, számuk sem kölcsönzéssel, sem belső lexikai eljárásokkal nem növelhető. Ide tartoznak például a kötőszók, a segédigék és a névelők.

A nyitott és zárt szóosztályok közötti különbség tehát nem egyes szófajokat különböztet meg, hanem a hagyományosan szófajoknak nevezett csoportok két nagy osztályát állítja fel. A disztingció jelentőségét akkor látjuk, ha tudomásul vesszük, hogy a definícióknak többféle típusa is létezhet. A jól ismert klasszikus vagy intenzionális ("genus - differentiae") definíció-séma mellett azonban van legalább két másik is, amely elfogadott meghatározásnak számít: az oszteni, azaz demonstráción, bemutatáson alapuló, valamint a teljes felsorolásra támaszkodó definíció. Ez utóbbit nyilvánvalóan csakis olyan esetekben lehet alkalmazni, amikor véges számú elem tartozik a meghatározás alá, például egy iskolai osztály tanulói esetében (amikor egyébként általában aligha lehetne más eszközhöz folyamodni - bár elvben elképzelhető, hogy a tanulócsoportokat születési idő vagy lakcím szerint alakítják ki).

A nyelvben létező zárt osztályokat tehát nem szükséges az intenzionális definíció-sémával megadni: elegendő felsorolni a beletartozó elemeket. Más szóval, elégséges azt megállapítanunk, hogy az egyik alosztály nem azonos a másikkal, majd felsorolni az adott alosztályba tartozó szavakat. Ha megadjuk például a névelőket (*a/az, egy*), ezzel minden további meghatározást feleslegessé tettünk, csupán arról kell gondoskodnunk, hogy a névelők csoportja ne legyen összetéveszthető valamely másik zárt szóosztállyal (ami egyébként a mind a névelők, mind a számnevek közé besorolható *egy* esetében egyáltalán nem triviális feladat, mint azt alább láthatjuk). Az itt alkalmazott eljárás szerint elegendő megkülönböztetés, ha az egyik osztály elemei nem jelenhetnek meg abban a szintaktikai pozícióban, amelyet a másik osztály tagjai

⁵ Kritikai elemzésüket l. Marosán (2001)-ben. Az egyes szófajok jelentéstani vonatkozásait tárgyalja Kiefer (2001).

betölthetnek, és viszont. Tekintsük például (a) a névelők pozícióját összehasonlítva (b) a kötőszókéval, (c) a segédigékéval és (d) a mutatószókéval. (A releváns pozíciót vízszintes vonal jelzi.)

- (15) a. ivott ___ korsóból
b. borsót ___ répát vásárolt
c. három szék ___ maradni
d. eltört ___ a korsó

A jelölt helyeken sorban olyan szavak fordulhatnak elő, mint az *a*, a *vagy*, a *fog* és az *ez*, mely kifejezések egymással nem felcserélhetők. Nem érdemes a behelyettesítési kategóriameghatározás technikájának részleteibe belebocsátkoznunk, de azt megemlíjtük, hogy pl. ha (15d)-be a *ma* szót (vagyis egy szabad határozót) helyezzük el, akkor továbbra is lehetséges azt kérdeznünk, mi helyezhető el az *eltört ma ___ a korsó* környezetbe, s bármennyi szabad határozót helyezünk el, a mutatószót mindig el lehet helyezni a névelő előtt. Az olyan szabad határozókat ugyanis, mint amilyen a *ma*, gyakorlatilag bárhová be tudjuk tenni. Nem feladatunk kimerítően jellemezni az egyes osztályok környezettípusait, sőt az osztályok tagjait sem. Így például a (15a) környezetbe beletehetjük a névelővel kiegészítő eloszlásban (komplementer disztribúcióban) álló *minden* kvantort is, de ha mondjuk a *korsóból* szó többszámú volna, akkor már a helyettesítés nem működhetne. Ugyancsak kérdéses, vajon az *egy* disztribúciós szempontból tényleg ugyanabban a pozícióban áll, mint a határozott névelő, avagy inkább az *egyetlen* allomorfiája határozatlan determináns esetén, vö.: *0/egy/egyetlen/négy/sok korsót látott*, de *a(z) egyetlen/négy/sok/*egy korsót látta*. Ha így állna a helyzet, akkor az *egy/egyetlen* a számnevek között foglalna helyet.

Nem említettük ezidáig a zárt osztályok között a névmásokat, jóllehet ezek számát sem lehet szaporítani. Ahhoz azonban, hogy saját osztályt alkossanak, azt kellene bebizonyítanunk, hogy nem fordulhatnak elő ott, ahol más osztályok elemei. Csakhogy mivel névmások, éppen az jellemzi őket, hogy pontosan ott állhatnak, ahol annak az osztálynak az elemei, amelyet helyettesíthetnek: a főnévi névmás *az* vagy *ő* az olyan főnevek helyén mint a *felhő* vagy a *Péter*, a melléknévi névmás *olyan* a *piros* helyén és így tovább. Ezzel azt állítjuk, hogy a névmások nem alkotnak osztályt, hanem abba szófajba tartoznak, amelyet helyettesítenek. Önálló osztályuk felállítására annak köszönhető, hogy a hagyományos nyelvtanok, mint utaltunk rá, a közös jelentés-, illetve funkcióvonásokat is a szófajok meghatározásának részévé tették, és ez esetben a "helyettesítés" volt a megkülönböztetés alapja. Nyilvánvaló kivétel a "helyettesítés" kritériuma alól az 1. és 2. személyű személyes névmások alany- és (ha kisebb mértékben is) tárgyesetű használata: ekkor ugyanis nem helyettesítenek semmit, következésképpen ebben az értelemben nem névmások. Valószínűleg azért tartoznak hagyományosan együvé a határozott főnévi csoportokat teljes mértékben helyettesíteni képes, azaz "valódi" névmásoknak számító harmadik személyű névmásokkal, mert alanyként együttesen egy-egy igei paradigmát határoznak meg. Ezen a ponton -- a további finomítás lehetőségét fenntartva -- azt mondjuk tehát, hogy a névmások általában nem alkotnak külön osztályt, hanem azokba a szóosztályokba tartoznak, amelyeknek az elemeit helyettesítik: főnév, melléknév, számnév, határozószó, valamint a további "kisebb" osztályok, melyekről alább még lesz szó. Igei "névmásról" nem tudunk.

Végül még egy megjegyzés: a kérdő és vonatkozó, valamint a határozatlan, általános, stb. névmások szófajilag mind a saját szóosztályukba (főnév, melléknév stb.) tartoznak, és csupán meg vannak jelölve egyrészt sajátos szintaktikai szerepük vonatkozásában (vagyis hogy pl. a kérdő és vonatkozó névmások különleges pozíciót kell, hogy elfoglaljanak a mondatban),

másrészt jellemző szemantikai tulajdonságaikra nézve (azaz hogy a határozatlan, általános stb. névmások az értelmezésben például kvantorként, azaz egyfajta mennyiségjelölő szóként viselkednek). A névmásokról és arról, mit is helyettesítenek, a 5.2. részben még bővebben lesz szó.

Rátérve ezek után a nyitott osztályokra, itt már nem tudunk a felsorolások definícióhoz folyamodni; mindenképpen tulajdonságokon alapuló, azaz intenzionális meghatározásra van szükség. A grammatikáról szóló megállapításokban azonban nem kötelező tartalmi, jelentésre vonatkozó kijelentésekre támaszkodni, hiszen a rendszert éppen a formai különbségek határozzák meg. Más szóval elégséges a paradigmatiság, a pozicionális eltérésekre hivatkozni.

Ismeretes például, hogy a mellékneveket határozókkal lehet módosítani, továbbá megjelenhetnek főnevek előtt, valamint névszói állítmányokban. Ez tehát három különböző környezet, amely egyértelműen jellemző egy szóosztályra, minthogy a következő szavak közül: *erős, kutya, fut, négy, tegnap, igen* csakis a legelső tehető be az alábbi üres helyek mindegyikébe:

- (16) a. ez a kivételesen ___ német súlyemelő
b. három ___ pofont kapott
c. ez a kanca ___ volt

Egyrészt nem állítjuk, hogy egy vagy két környezet elegendő ahhoz, hogy egy szó melléknévnek minősüljön: a (c) környezetben például előfordulhat főnév is. Ugyanakkor majd mint látni fogjuk, a (c) környezet kulcsfontosságú lesz, amikor azt kívánjuk bizonyítani, hogy vannak melléknévnek minősített szavak, amelyek éppen azért nem lehetnek melléknevek, mert itt nem jelenhetnek meg (vö. 5.3). Másrészt nem azt mondjuk, hogy minden melléknév elhelyezhető mindhárom felsorolt környezetben, hanem azt, hogy **minden melléknév megjelenhet egy vagy több olyan környezetben, amelyeket a (16) kifejezésekben szereplő szavak osztályaival alkottunk**. A szóosztályok ugyanis más szóosztályokhoz képest vannak meghatározva, nem pedig egyedi környezetekkel, amelyek esetleges jelentésbeli vonatkozásaik miatt kizárhatnak bizonyos szavakat, de megengedhetnek másokat ugyanabból a szóosztályból.⁶

4. A szófaji kategóriák

Jellemző környezetekkel minden nyitott osztályt meg lehet határozni. A főneveket, mellékneveket, számneveket és névmásokat egyesítő és szokásosan **névszónak** nevezett osztályt például az alapján, hogy az ide sorolt szóosztályok azonos ragokat és jeleket (összefoglaló nevükön: inflexiós toldalékokat) vehetnek fel (Keszler 2000: 183). Megjegyezzük, hogy a főnévi igenevek például éppen emiatt nem szerepelnek itt, hiszen ők nem vehetik fel a (17i-vi) alatti - lényegében véletlenszerűen kiválasztott - toldalékokat. A melléknévi igeneveket egyelőre együtt kezeljük a melléknevekkel (l. (17b)), de a 5.3. részben még visszatérünk általános problémáikra. A névmások más okból hiányoznak: ők nem viselkednek egységesen a toldalékokkal szemben, mivel van, amelyik főnévként veszi "magára" a ragokat (pl. *ki-nek*), de a személyes névmást

⁶ A helyzet ennél bonyolultabb: vannak ugyanis melléknévként besorolandó elemek, pl. *néhai, házi*, amelyek nem szerepelhetnek állítmányban, viszont vannak köznevek, amelyek mind állítmányban, mind főnév előtt megjelenhetnek, pl. *alabástrom, katona*. Ez egyrészt arra utal, hogy a szófajokat egymáshoz képest is definiálni kell, vagyis be kell tudni mutatni azt is, hogy milyen környezetekben nem fordulhatnak elő, másrészt, hogy egyes szófajok között a határvonalak nem mindig élesek. L. még Moravcsik (1997).

tartalmazó alakoknak éppenséggel a rag van a tövében (pl. *nek-ed*). A végződéseknak csak az egyik allomorfját adjuk meg, és az elfogadott gyakorlat szerint a hangrendi illeszkedésben résztvevő hangzóikat nagybetűvel jelöljük.

(17)	a. kutya, kép, falu	i.	-t	iv.	-bAn
	b. sárga, hosszú, érdekes	ii.	-rÓl	v.	-ért
	c. négy, negyed, negyedik	iii.	-nEk	vi.	-k

Az (a)-(c) csoportba tartozó szavak tehát névszók, mivel mindegyik előfordulhat az (i)-(vi) alatt felsorolt ragok és jelek előtt. Érdeemes figyelni arra, hogy amikor "mondatbeli szerepeket" említünk, akkor például azzal egyenértékű dolgot mondunk, hogy a névszó felvehet tárgy- vagy határozóragot, s ezáltal az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep azonos rubrikába kerül, amit itt a környezetek formai jegyei alapján rögzítünk.

Szokás egyébként még megemlíteni a főnevekhez és melléknevekhez hozzátehető közös "névszóképzőket" is, pl. *-cska*, *-ka*, *-ság*, vö. *tanár-ság* és *okos-ság*. Itt ráadásul a *-ság* ugyanazt a jelentésmozzanatot, az absztrakt tulajdonságot adja hozzá az alapszóhoz - szemben a mellékneveken sokféleképpen értelmezhető kicsinyítő képzővel. Sőt, még a *-ság* alapszavainak is hasonló jellegűeknek kell lenniük és tudjuk, hogy a köznévi is alkalmas tulajdonságok kifejezésére, amit éppen állítmányi használata bizonyít. Az egy-két azonos képző azonban nem elegendő alap arra, hogy egy fölöttes osztályt létrehozzunk, ráadásul e képzők termékenysége rendszerint nem is közelíti meg az inflexiók gyakorlatilag korlátlan termékenységét, vö. **kétség*, **ötség*, de *képet*, *ötöt*. Az azonos melléknévi és főnévi képző egyébként más nyelvekben sem ismeretlen, vö. angol *brother-hood* 'testvér(i)-ség', *likely-hood* 'valószínűség'.

Láttuk már, hogy a (16) környezetcsoport mint környezetek osztályaira vonatkozó kritérium meghatározza a mellékneveket (alkalmasint a névszók feltételezett osztályán belül). Hasonló módon lehet megállapítani a (18)-ban a **főneveket** és a (19)-ben a **számneveket** is. A megadott környezetek ismét típusokat képviselnek és nem arra szolgálnak, hogy az adott osztály minden eleme elhelyezhető legyen bennük. Más szóval például egy nagyobb szerkezeten belül egy főnévvel csakis egy másik főnév fordulhat elő mellérendelő szerkezetben, illetve a birtokos szerkezet birtokának a helyén többnyire csak főnév fordulhat elő.

(18)	a. négy érdekes _____-t és szobrot látott	főnév
	b. András legnagyobb _____-JA	főnév
(19)	a. a _____ legjobb könyv	tő- és sorszámnév
	b. _____-An érkeztek	tőszámnév

Mind elvileg, mind gyakorlatilag lehetséges csupán formai, lényegében disztribúciós ismérvekre támaszkodva meghatározni az egyes szóosztályokat, azaz a nyelv szófaji kategóriáit, más szóval azokat a nagy csoportokat, melyeknek tagjai egymást lényegében kölcsönösen helyettesíteni tudják.

A névszók osztálya tehát úgy jön létre, hogy a toldalékok egy csoportját, az esetragokat, mint környezetet "vakon" használjuk a disztribúciós elemzésben, és amely szavakon megjelenhetnek, azokat együvé soroljuk. A ragok felől nézve ennek az eljárásnak van is létjogosultsága: ha ugyanis esetragot találunk valamely szón, bizonyos, hogy "névszóval" van

dolgunk, de ennyi információból még nem derül ki, melyik "alosztályba" tartozik az illető elem.

Ha most eltekintünk egy időre a zárt szóosztályoktól, vagyis a grammatikai vagy funkciószóktól, amelyeket a magyar terminológia "segédszóknak" vagy "viszonyszóknak" nevez, a nyitott osztályokba tartozó szófajok között két nagy csoportot találunk. Figyeljünk fel arra, hogy a számnevek, jóllehet pozícionálisan tökéletesen meghatározhatók, nem ugyanolyan osztályt alkotnak, mint mondjuk a melléknevek. Egyrészt azért nem, mert -- a számok halmazának a nyelvtől független matematikai tulajdonságai következtében -- hiába van gyakorlatilag végtelen számú számnevünk, az új számnevek egy meglehetősen egysíkú algoritmus avagy szóképzési szabály segítségével hozhatók létre és új elemeket általában nem lehet közéjük sem berakni, sem pedig más nyelvből átvenni -- bár a számnevek sora "felfelé" bővíthető, pl. trillió, kvadrillió stb.

Ez azonban csak az egyik különbség. A másik eltérés abban áll, hogy a számneveknek általában nem lehetnek vonzataik, míg a mellékneveknek többféle vonzatuk is lehet: *büszke vmire, képes vmire, független vmitől, méltó vmire/vkihez, hasonló vmihez* stb. E szempontnak a jelentősége a nyelvtan felépítésében keresendő. A szótárból előhozott, onnan "kivetített" információk között kitüntetett szerepe van annak, amelyik meghatározza a szótári elemek és közöttük a szavak vonzatát vagy vonzatait, s ezáltal mintegy a szótárból építi fel a mondat szerkezetét. Ebben az értelemben tehát a szavak két csoportra oszlanak: azokra, amelyek lehetnek **régensek**, azaz lehet vonzatuk, vagyis a főnevekre, melléknevekre, igékre és a határozószókra (beleértve a névutókat is), illetve azokra, amelyeknek nem, mint például a számnevek. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy például minden főnévnek van, illetve kell, hogy legyen vonzata, hanem azt, hogy jelentős számban találunk közöttük vonzatosokat, míg a számnevek közül egynek sem lehet vonzata. Alább a vonzatokat szögletes zárójelek közé tettük.)

- (20) a. a feltevés, [hogya a betegség genetikus eredetű] **főnév**
b. a hír [a választásokról]
- (21) a. érdekes [hogya a betegség genetikus eredetű] **melléknév**
b. tehetséges [a sakkjátékban]
- (22) a. megállapítja [hogya a betegség genetikus eredetű] **ige**
b. vesz [egy kecskét]
c. áll [három részből]
- (23) a. hasonlóan [a másik játékoshoz] **határozószó**
b. [Annával] együtt

A számnevek még egy harmadik szempontból is másképp viselkednek: számnév nem lehet egy másik szó vonzata, azaz nem találunk olyan szót, amely megkövetelné, hogy mellette számnév álljon.

A "vonzatosság" tulajdonsága nem csak azt követeli meg, hogy a régensek mellett meghatározott kategóriájú összetevők legyenek, hanem azt is, hogy ezeket az összetevőket a régensük pontos szintaktikai-szemantikai feladatokkal, úgynevezett "**thematikus szerepekkel**" lássa el. A thematikus szerepek lehetnek szemantikailag kötöttek, többnyire a kiosztott eset jelentésétől függően: ekkor a vonzat esetét inherensnek nevezzük, pl. *element a kiflim-ért*, ahol az *a kiflim* főnévi csoport "cél" szerepét az *-ért* esetrag adja meg. A thematikus szerepek más része

nem függ az eset "jelentésétől", vagyis szabad, s ilyenkor a vonzat szerkezeti esetet, többnyire nominatívuszt vagy akkuzatívuszt kap. A következő példában: *Péter-t okosnak tartja* -- a *Péter* főnévi csoport esetét az ige, tematikus szerepét a melléknév adja meg, hiszen a *tart* igével kifejezett (mentális) cselekvés nem Péterre irányul, hanem egy tényállapotra, azaz valamely állítást "tartunk", ez esetben azt, hogy "Péter okos". Ez utóbbi állításban pedig az *okos* melléknév mint predikátum adja meg a *Péter* főnévi csoport tematikus szerepét. Eképpen a régensként is működő szótári alapelemek meghatározzák a nyelv (egyik) minimális egységének, a mondatnak, a legkisebb lehetséges szerkezeti alakját és annak minimálisan szükséges jelentéstartalmát is. A vonzatosság tulajdonságával felruházott szótári osztályokat főkategóriáknak vagy elsődleges (*maior*) kategóriáknak hívjuk, a többieket másodlagos (*minor*) kategóriáknak.

A különbség az egyszerűbb, vagyis a csupán kategoriálisan megszabott vonzatokat, illetve a tematikus szereppel ellátott vonzatokat igénylő szavak között egy további megkülönböztetés alapjául szolgál. Vannak ugyanis olyan zárt szóosztályok, amelyek tagjai vonzatokat várnak maguk mellé. A segédigék például igei csoportot (VP-t) követelnek meg, de alanyuknak nem jelölnek ki önálló tematikus szerepet. A *fog* vagy *szokott* segédigék mellett álló alanyok nem a segédigétől kapják az a) aktív, akaratlagos cselekvést előidéző **ágensi**, b) a nem akaratlagos érzékelést vagy mentális cselekvést végző **experiens**, vagy c) a ráhatott tárgyként megjelenő **páciens** szerepeket az alábbi mondatokban, hanem a három különböző főnévi igenévtől.

(24)	a. Anna nem fogja/szokta kifesteni a szobát.	ágens
	b. Anna nem fogja/szokta hallani/tudni a leckét.	experiens
	c. A lecke nem fog/szokott elkészülni időre.	páciens

Az ilyen elemeket **funkcionális kategóriáknak** nevezzük, elkülönítve őket az eddig tárgyalt **lexikális kategóriáktól**. A szóosztályoknak ebbe a csoportjába a segédigéken kívül számos olyan elem tartozik, amelyet a (magyar) grammatikai hagyomány vagy a "viszonszók" között, vagy az önálló szó "rangú" elemek szintje alatt, az inflexiók, azaz a jelek/ragok körében tárgyal. Mivel bennünket a **szavak** osztályozása érdekel, a toldalékoktól most eltekintünk, de megjegyezzük, hogy a szokásosan viszonszóknak vett elemek közül egyesek nem a funkcionális kategóriák alá tartoznak, például az igekötő és a névutó azért, mert tematikus szerepeket is adhatnak a vonzatuknak, mások, mint például a mondathatározói szerepben (is) működő *talán*, *bizony*, illetve *természetesen* azért, mert egyáltalán nem lehet vonzatuk. A funkcionális kategóriák alá tartozó szavak között találjuk a segédigéken kívül a D (= determináns) kategóriájú névelőket (*a/az*, *egy* és a *0* = nulla), amelyeknek tematikus szerep nélküli NP vonzatuk van, a C (= complementizer) kategóriájú mondatbevezetőket (pl. a *hogy*, *ha*, *bár* alárendelő kötőszókat, illetve az *és*, *de*, *pedig* mellérendelő kötőszókat), amelyeknek (tag)mondatvonzatuk van, továbbá a tagadószókat és számos különféle -- általunk függőszónak tekintett -- ún. partikulát is, pl. *is*, *csak*.

Összegzésképpen az alábbi típusokat különböztetjük meg. (Vastag szedéssel az osztályokat, dőlt betűvel a tulajdonságokat adjuk meg. A szófajok normál betűvel állnak.)

(25) A szófaji kategóriák

Főkategória

Másodlagos kategória

Vonzatos

Vonzat nélküli

**Lexikális
kategória**
*Thematikus
vonzatos*

**Funkcionális
kategória**
*Nem thematikus
vonzatos*

mondathatározószo,
(állítmányi) határozószo,
számnév

főnév, ige,
melléknév,
határozószo

névelő, tagadószo,
mondatbevezető,
segédige,
kérdő "partikula"

Ebben az osztályozásban természetesen nem szerepelnek a szó alatti szótári elemek (ld. (12)-(13) táblázat, illetve ábra), a függőszoók közül viszont azokat felvettük, amelyek önálló kategóriába tartoznak. Ezt onnan tudjuk, hogy egyrészt mindig azonos kategóriához csatlakoznak, például a névelő, amely mindig főnévi csoporthoz kapcsolódik, de az *is* vagy a *csak* nem, mert ezek különféle szintagmákhoz csatlakozhatók: határozói (*tegnap is*) vagy főnévi csoporthoz (*Péter is*), igéhez (*olvasott is*) stb., s az így létrejött kifejezések szintaktikai kategóriája változatlan marad. Másrészt az itt kategorizált függőszoók nélkül a mondat nem lehetne grammatikus, vö. *Péter *(az) utolsó padban ült* vagy *Anna *(nem) látott semmit*, de a szófajilag "semleges" függőszo hiánya nem okoz gondot -- legalábbis a nyelvtani helyesség tekintetében: (*Csak*) *Anna látta Pétert (is)*. Természetesen ezeknek a szavaknak is megvan az egyenkénti szóosztályuk, de -- szemben a hagyományos nyelvtani besorolásukkal -- nem tartoznak valamiféle "általános" "viszonyozói" vagy "partikula" osztályba, hanem egyenként vizsgálni kell, milyen más szóosztályok környezetében fordulhatnak elő (azaz a saussure-i szintagmatikus viszonyokat), illetve milyen más szavakkal tartoznak egy csoportba (a saussure-i asszociatív, vagy modernebb terminussal: paradigmikus viszonyokat vizsgálva). Következésképpen **az *is*, *sem*, *csak* típusába tartozó függőszoók egyedi osztályokat képviselnek, melyekből annyi van, ahány környezetet az adott függőszo(csoport) meghatároz.**

Mint látható, a nyitott osztályok egybeesnek a thematikus vonzatos megengedő szófajokkal, a funkcionális elemek pedig nyelvtől függően önálló szóként vagy kötött morfémaként valósulhatnak meg. Megjegyezzük, hogy az itt követett osztályozási rendszer értelmében az igekötők nem minősülnek önálló kategóriának: többnyire a határozószoók közé sorolhatók, hiszen önálló thematikus vonzatos lehet (pl. *le vhonnan/vmire, át vmin, ki vhonnan*), illetve sokszor maguk is vonzatosok, nevezetesen az igéé (pl. *le-tette a könyvet*), jóllehet sokszor az igekötő + ige jelentése nem kompozicionális (pl. *győz és le/meg-győz vkit*), s ekkor az idiómákra, azaz az állandó szókapcsolatokra jellemző szerkezetípust valósítanak meg. Az ún. igemódosítóknak különféle szófaji kategóriájuk lehet (pl. *utat téveszt, többre törekszik, fehérre fest, jól tart*), és jelentésüket tekintve ezek is hol kompozicionálisak, hol idiomatikus jellegűek. (Ugyanakkor arra is felhívjuk a figyelmet, hogy más megközelítésekben más szófaji felosztásokhoz juthatunk, vö. pl. Kiefer és Ladányi 2000).

A függőszoóknak, vagy legalábbis közülük soknak, mint mondtuk, saját szófaji kategóriáik vannak. Ezzel szemben a szótári elemek hierarchiájában náluk "lejjebb" álló felszoók és a toldalékok között számon tartott képzsoók viszont a "nagy" lexikális szófajokba tartoznak. Ez a helyzet aligha meglepő: a függőszoók, mint már többször is utaltunk rá, nem szavakhoz, hanem mondatrészekhez, szintaktikai összetevőkhöz, szakszóval szintagmákhoz csatlakoznak és azok

(szófaji) kategóriáját már nem tudják megváltoztatni. A képzők és a félszók (illetve az utótag-félszók) azonban szavakra kerülnek, ráadásul -- a dolog természetéből következően -- nyitott osztálybeli szavakat hozunk létre a segítségükkel, ezeknek pedig kell, hogy legyen szófaji besorolásuk. Következésképpen az utótagok csoportjába tartozó félszóknek és a képzőknek is kell, hogy szófaji kategóriájuk legyen. Az összetételi előtagok csoportját alkotó félszóknek erre nincs szükségük: a *zug*-nak a *zugügyvéd*-ben, az *ét*-nek az *étkezéslet*-ben, vagy az *al*-nak az *aligazgató*-ban nincs értelme a szófaját keresgélünk, azt úgyis mindig az összetétel második, illetve utolsó tagja adja meg. Ugyanezért van viszont szófaji besorolása a *-féle*, *-szerű*, *-né* stb. félszóknek és az összes képzőnek. Végül ismét csak ugyanezen okból nincsen szófaji jellemzése az inflexiók morfémaiknak, azaz a ragoknak és jeleknek, hiszen ezek is szintaktikai összetevőkhöz járulnak, illetve szintaktikai folyamatok eredményeképpen kerülnek rá a mondat elemeire. A *-t* tárgyraggal vagy a *-ban/ben* helyviszonyt kifejező esetraggal például teljes főnévi csoportot lát el az állítmány igéje, az igei személyrag pedig az alannal való egyeztetés útján, nem pedig valamilyen szótári képzés következtében helyeződik az állítmány igéjére.

5. Milyen szófajok vannak a magyar nyelvben?

Az itt érvényesített formai szempontok alapján tehát a (25) osztályozásban felsorolt csoportokat tartjuk a magyar nyelv szófajainak -- azzal, hogy a funkcionális kategóriák osztálya bővíthető, hiszen a mondatbeli pozíciók szerinti megkülönböztetés még további alosztályokat tesz lehetővé, illetve szükségessé. Táblázatunkból az is következik, hogy, bár a hagyományos szófajok és a formai szempontok alapján itt felvett szóosztályok között jelentős egyezés mutatkozik, számos korábban szófajnak minősített elemcsoportnak mi mégsem adhatjuk meg ezt a minősítést. Vegyük akkor sorra, melyik hagyományos szófajt miért utasítjuk el. Mint máshol, itt is fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy állításainkat a strukturális elemzések fogalmi keretében tesszük: más gondolkodási keretben más eredményekhez juthatunk.

5.1. A mondatszók

Kezdjük az indulatszókkal, illetve az általában mondatszókknak nevezett csoporttal. Ezek többsége kizárólag önálló tagolatlan közlésként szerepelhet, pl. *húha*, *ajaj*, *pfúj* stb. Ez még akkor is igaz, ha esetenként képzett szavak töveként is megjelenhetnek (pl. *fújol*, *jajong*), amire rövidesen visszatérünk. A szóosztályokat, mint láttuk, úgy tudjuk megállapítani, hogy más szóosztályokkal alkotott környezetekbe próbáljuk elhelyezni őket. Mivel azonban a mondatszók más szavakhoz, szóosztályokhoz nem kapcsolódnak, kategóriájuk valójában megállapíthatatlan. Hogy Ferdinand de Saussure egyik népszerű hasonlatát felidézzük, ha a nyelvi elemek egy sakkjáték figuráira emlékeztetnek, amelyben a figurákat a rájuk vonatkozó szabályok határozzák meg, azaz, hogy melyik figurának milyen fajta lépéseket szabad megtenni a 64 fekete-fehér négyzet által kijelölt térben, a mondatszók olyanok, mintha sem az így kijelölt térbe nem tartoznának, sem pedig semmilyen szabály nem vonatkozna rájuk. De akkor miért érezzük úgy, hogy valamilyen nevet mégis adnunk kell nekik? Valószínűleg arról van szó, hogy mint sajátos formájú tagolatlan közléseket, amelyeket a beszélők rendszeresen és meghatározott formában használnak, valahol fel kell sorolnunk, és ez a hely -- jobb híján -- a nyelv szótára. Ha viszont bekerülnek a listázott elemek közé, akkor a "valódi" szófaji tulajdonsággal bíró osztályoktól meg is kell tudnunk különböztetni őket, más szóval meg kell adnunk azokat az utasításokat, amelyek használatukat szabályozzák, még ha ez a használat nem a mondatbeli környezetük kijelölésére vonatkozik is. Így állítjuk fel tehát -- nem a grammatikában, hanem a szótárban -- a "mondatszók" vagy "indulatszók" csoportjait a köszönési formáktól kezdve az állathívogató hangokon és a fájdalmat vagy meglepetést jelző felkiáltásokon át egészen a szitkozódásokig.

Az pedig, hogy képzők rakódhatnak rájuk, nem érv amellet, hogy külön osztályt képeznek. Mint láttuk, a magyar nyelvben vannak olyan képzett szavak, amelyekben a képző előtt egy szófaji szempontból tisztázatlan besorolású, úgynevezett **alaptő** áll, megkülönböztetve ezeket a szóosztályi besorolással rendelkező **szavaktól**. Ilyen példa volt a *fesz-* vagy a *patt-*. Ha bármikor szükségünk lenne például egy *tok-tok* formájú állathívogató mondatszóra, könnyűszerrel képezhetünk belőle egy *toktok-ol* igét a termékeny *-ol* igeképzővel anélkül, hogy el kellene döntenünk, milyen szófaja van a *toktok*-nak. Itt jegyezzük meg, hogy az újabb nyelvtanoknak azt a gyakorlatát, hogy a **módosítószókat** a mondatszók közé sorolják, nem követhetjük az itt megfogalmazott elvek következtében: a módosítószók ugyanis teljesítik azt a követelményt, hogy más szavakkal, illetve szóosztályokkal szintaktikai viszonyban állnak. A következő példákban a lehetséges, illetve a lehetetlen pozíciókat jelöltük csillag nélküli, illetve csillagos zárójelekkel: (*Valószínűleg*) *Joli* (*valószínűleg*) *férjhez* (**valószínűleg*) *megy* (*valószínűleg*); (*Aligha*) *Péter* (*aligha*) *érti* (**aligha*) *a feladatot* (**aligha*).

5.2. A névmások

Mint a 3. részben említettük, a névmások formális jegyeik alapján nem alkotnak önálló szóosztályt, közöttük a "helyettesítés" jelentés- vagy funkcióbeli jegye teremt meg egy kategóriákon keresztüli hasonlóságot. De maga a helyettesítés fogalma is túlságosan lazán van meghatározva, hiszen az 1. vagy 2. személyű személyes névmások legalábbis alanyi vagy tárgyi helyzetben nem valamely más főnév(i csoport) helyén állnak úgy, ahogy például egy köznévi akármikor helyettesíthet egy másikat. E négy "névmás" a koreferencia vonatkozásában is önálló csoportot alkot, mivel "saját jogon" működnek referáló kifejezéseként, noha természetesen kategóriájuk a főnévi csoport meghatározó elemével azonos. További csalóka tulajdonsága a névmásoknak, hogy zárt osztályt képeznek, és emiatt egy egységes funkcionális kategória látszatát keltik.

Szigorúan véve azonban minden névmás abba a szóosztályba tartozik, amelynek a tagjait vagy amelynek a tagjaival alkotott szintagmákat helyettesíteni tudja. Vannak tehát főnevet, pontosabban főnévi csoportot (*ő, az, ez, ki, aki, valami, minden, (ön)maga* stb.), továbbá melléknévi (*ilyen, amilyen, valamilyen* stb.), számnévi (*ennyi, amennyi, hány, valamennyi, semennyi*) és határozói csoportot (*ide, hová, ahol, bárhová, sehol* stb.) helyettesítő lexikai egységek, amelyeknek (illetve a velük alkotott szintagmáknak) vagy **nincsen független referenciájuk**, vagy pedig sajátos **kvantorértelmezésük van**. A független referencia nélküli kifejezések közé értelemszerűen azokat soroljuk, amelyeknek (vagy amelyek közreműködésével alkotott kifejezéseknek) a megértéséhez szükség van a szövegbeli vagy a szövegen kívüli környezet ismeretére. Kvantorértelmezése olyan kifejezésnek van, amelynek megértéséhez nincsen szükség a (szöveg)környezetre és amelyre nem lehet visszautalni a szokásos eszközökkel. Az alábbi példában egy-egy kvantor nélküli (26a)-(27a) és kvantort tartalmazó kifejezést (26b), (27b) vetünk össze. A *dőlt betűs* elemek - beleértve az (*ő*)-vel jelölt "törölt" névmást - itt és alább a szándékolt azonos referenciát jelölik.

- (26) a. Tegnap hatkor *a kislány* sokat játszott. Utána (*ő*) elaludt. (= a kislány)
 b. Tegnap hatkor *mindenki* sokat játszott. *Utána (*ő*) elaludt. (*mindenki*)
- (27) a. Az (*ő*) apukája tudta, hogy vigyázni kell *a kislányra*.
 b. *Az (*ő*) apukája tudta, hogy vigyázni kell *mindenkire*.

A hagyományosan "általánosnak és határozatlannak" nevezett névmások túlnyomó többsége, valamint a kérdő névmások tehát a kvantorértelmű kifejezések közé tartoznak és valójában nem is "névmások", hiszen a helyettesítés olyan módon nem áll fenn, ahogy például az *ő* vagy az *oda* helyettesíti az *a kislány* főnévi csoportot, illetve a *Szegedre* ragos kifejezést, vagyis azzal azonos referenciát mutat fel. Szemben a "szokásos" névmásokkal, a kvantorokhoz nem lehet referenciát "rendelni". Az pedig, hogy kategóriájuk (főnévi, melléknévi stb. csoport) azonos más kifejezésekével, még nem elégséges a "névmási státuszhoz".

Az egyszerűség kedvéért nemcsak a kvantorokat, de minden helyettesítő kifejezést továbbra is "névmásnak" nevezünk, jóllehet tudatában vagyunk annak, hogy nemcsak "(fő)nevek" helyén állhatnak. A nem kvantorértelmezésű kifejezéseket (a görög "mutatni" tőből képzett szóval) **deiktikus névmásoknak** fogjuk hívni; ezek referenciájukat nyelven belüli vagy nyelven kívüli (vissza)utalás segítségével kaphatják meg. Az előbbieket **anaforikus** ("visszaautaló"), az utóbbiakat **demonstratív** ("mutatószói") **névmásoknak** nevezzük, vö.:

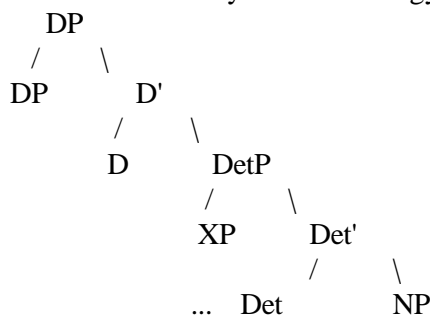
- (28) a. Péter azt hitte, hogy Anna *őt* látta. anaforikus
 b. Péter azt hitte, hogy Anna *ezt* látta. demonstratív

A deiktikus névmások nagy része mind az anaforikus, mind a demonstratív referenciára alkalmas (pl. *ő, ez, ennyi, az, maga* stb.), más részük csak anaforikusan használható, pl. a visszaható és kölcsönös névmások (szigorú szabályok szerint), továbbá a lexikális fejjel bevezetett vonatkozó névmások. Alább ez utóbbi hármát illusztráljuk.

- (29) a. A *fiú* látta (*ön*)*magát*. visszaható
 b. A *lányok* olvasták *egymás* könyveit. kölcsönös
 c. Azok a *könyvek*, *amelyeket* a *lányok* elolvastak ... vonatkozó

A névmások egy részét a névelő kategóriájába kell sorolnunk: az *én, ő, ez, vele, maga, egymás, amely* nem módosítható melléknévvel, nem vehet fel névelőt, tulajdonképpen mindegyik teljes mértékben kitölti a (referenciális) főnévi csoportot, a DP-t. Ha pedig a névelő ennek a DP-nek a fejében áll, akkor e névmásoknak is ott kell lenniük. Ezek mellett a **D-névmások** mellett -- Szabolcsi és Laczkó (1992)-t követve -- megkülönböztetünk **Det szóosztályú névmásokat** is, azaz olyan deiktikus vagy kvantor jelentésű elemeket, melyek nem helyettesítenek teljes főnévi csoportokat, hanem azokon belül teljesítik rámutató funkciójukat, pl. *a te eme/ezen/minden/valamennyi/hány ... könyved*. Ugyanebbe a csoportba tartoznak továbbá a "számnévi" helyettesítő elemek is: *ennyi, amennyi, hány, valamennyi* stb.

(30) A mutatószavak elhelyezkedése a magyar főnévi csoport (DP) szerkezetében

az a(z) e/ezen/ ...
 ama/azon

A balszélső DP az esetraggal ellátandó (*ugyan*)*az/ez* mutatószók helye, a D a határozott névelőé, a Det a nem esetragozott mutatószók és a fentebb felsorolt további névmások pozíciója, és végül az XP helyén jelenhetnek meg az igeneves szerkezetek egyik lehetséges sorrendi elhelyezkedésükben.

- (31) a. az [_{XP} Érden dolgozó] ezen/valamennyi diák
 b. ezen/valamennyi [_{XP} Érden dolgozó] diák

Az úgynevezett névmások tehát az alábbi módon csoportosíthatók.

- (32) A "névmások" osztályozása

"NÉVMÁSOK"

DEIKTIKUS

KVANTOR

ANAFORIKUS

DEMONSTRATÍV ÉS ANAFORIKUS

D/Det osztály:

D osztály:

visszaható

kölcsönös

D osztály:

mutató

személyes

kérdő

tagadó

határozatlan (= egzisztenciális)

általános (= univerzális)

megengedő ("bár/akár-")

(vonatkozó)

D/Det osztály:

vonatkozó

Det osztály:

"melléknévi"

"számnévi"

A vonatkozó névmás jellemzően anaforikus, de mint említettük, lehet kvantorszerű használata is és természetesen lehet teljes főnévi csoport helyén (*a kalap, amelyet megvett*), de lehet azon belül is (*amelyik/amilyen kalap*). A kvantorszavak is mind ugyanilyenek: egy részük teljes főnévi csoport értékű (*ki, semmi, valaki, minden* stb.), más részük az NP-n belüli Det osztályába tartozik, pl. *melyik/semennyi/valamelyik/minden/bármennyi (kalap)*.

Végül jellemző tulajdonsága még a névmásoknak, hogy általában nem vesznek részt összetételekben. Jóllehet léteznek olyan kérdőszók mint a *kiféle, hányfajta* és *milyenszerű*, és mivel második elemük félszónak (összetételi tagnak) minősül, ezek valóban összetételek, de mert a névmásokkal termékeny módon összetételeket nem lehet alkotni, állításunk fenntartható. Nincsen például **mi-kutatás, *valami-főzés, *ez-olvasás, *ő-nézés* stb. Ha ebben az általában termékeny [főnév + főnév] szerkezetű összetéletípusból (vö.: *felhő-kutatás, strucc-főzés* stb.) az ún. főnévi névmások nem szerepelhetnek, akkor valamilyen magyarázatot kell találnunk erre a jelenségre. A tiltás első látszatra annak a következménye, hogy az összetételek tagjai szó méretű szótári elemek, márpedig a "főnévi névmások" teljes szintagmát alkotnak. De valószínűbb, hogy a tiltás alapja az, hogy az egyébként névelőket, kvantorokat stb.-t felvenni képes (összetett)

főneveken belül nem lehet olyan elem, amely már önállóan képes arra, hogy referáljon. Márpedig a deiktikus névmásoknak a legfontosabb tulajdonságuk, hogy referálnak, kijelölnek valamely szövegen belüli vagy kívüli dolgot, amire utalnak. Ezt a jelentésbeli különbséget azonban megragadhatjuk egy olyan formális tulajdonság segítségével, amely a névmásokat más kategóriába sorolja, mint általában a főneveket. Ha a deiktikus névmásoknak éppen azt a jellegzetességét tekintjük alapvetőnek, hogy referenciálisak, akkor helyük nem a főnév N csomópontja, hanem a névelőnek megfelelő ("külső") Determináns D vagy például a birtokos szerkezeten belüli ("belső") Determináló Det kategóriája alatt van, mint a mutatószó az *Anna ama/ezen könyve* kifejezésben, ahogy azt fentebb is állítottuk. Így az N + N formájú összetételek közé a fent felsorolt elfogadhatatlan formák nem kerülhetnek, hiszen a névmások osztálya a D vagy Det, nem pedig az N, a D + N vagy Det + N típusú összetételeket pedig sem a magyar, sem más nyelv nem teszi lehetővé. A kvantorértelmű (kérdő, általános stb.) névmások ugyan nem referenciálisak, de mivel ezek sem főnévi (azaz N, hanem Det, Num stb.) kategóriájúak, ugyanezek a szempontok érvényesek rájuk. Figyeljünk fel rá, hogy e lépésünkkel a névmások ugyan nem válnak egyetlen osztály tagjává, de például a hagyományosan főnévinek nevezett névmások közül a felsoroltak a **funkcionális kategóriák** közé kerülnek, és így össze tudjuk egyeztetni azt a tényt, hogy zárt osztályt alkotnak, azzal a kíváncsisággal, hogy kategorizálhatók legyenek.

5.3. Az igenevek

A névmások mellett az igenevek is azok közé a nyelvi elemek közé tartoznak, amelyek nem alkotnak önálló szófaji kategóriát. Sorra véve azokat a megfontolásokat, amelyek szerint az igeneveket különálló szóosztályokba sorolták, látni fogjuk, hogy ezek vagy tévedésen alapulnak, vagy elégtelen általánosítások eredményei.

Először is az igenevek általában nem "egyértékűek" a megfelelő szófaji kategóriákkal, azaz a főnevekkel, melléknemekkel, illetve határozószókkal, amint azt az igenevek szófaji jellegét támogatók állítják, pl. Bencédy és mások (1968: 33). A főnévi igenév például nem valamely főnévvel, hanem egy főnévi csoporttal lehet "egyértékű", pl. az *olvasni* igenév a következő szembenállásban vesz részt.

- (33) a. *[Az olvasni] fontos.
 b. Olvasni fontos.
 c. Az olvasás fontos.
 d. *Olvasás fontos.

Vagyis az [*az olvasás*] főnévi csoport áll szemben az *olvasni* főnévi igenévvvel.

A melléknévi igenév címkéje alatt tárgyalt szóalakok továbbá nem alkotnak egységes csoportot. Egy részük valóban melléknév, hiszen fokozhatók, módosíthatók és (névszói) állítmányként is használhatók.

- (34) a. ez a ragyogó ötlet
 b. ez a még ragyogóbb elgondolás, a legragyogóbb megoldás
 c. az ötlete annyira ragyogó volt, hogy ...
 d. Ez az ötlet ragyogó volt.

Csakhogy közelebbről nézve e szavak tulajdonképpen igéből képzett *-ó/ő* képzős melléknemek, nem pedig melléknévi igenevek, és sokszor az eredeti ige jelentése már csak csökevényesen,

elhomályosultan van jelen a melléknévben, mint a fenti példában is láhattuk. Ha például egy olyan kétarcú formát vizsgálunk, mint a melléknévként (A) és melléknévi igenévként (V-ó) is működni képes *vonzó* szót, akkor világosan elkülönül a két forma.⁷

(35)	a. Petra vonzó nő maradt.	A
	b. Petra igen vonzó/*a férfiakat igen vonzó maradt.	A/V-ó
	c. Petra a férfiakat magukhoz vonzó nők közé tartozik.	V-ó
	d. Petra vonzóbb/*a férfiakat vonzóbb nő mint Ella.	A/V-ó
	e. Ezek a nők vonzók/*férfiakat vonzók.	A/V-ó

Azt állítjuk, hogy a dilemma csupán látszólagos: az esetek túlnyomó többségében eldönthető, melléknévről vagy igenévről van-e szó. A *vonzó* például csak akkor lehet melléknév, ha nincs mellette tárgy, hiszen a *vonz* tárgyas ige. Az *olvasó* viszont egyáltalán nem lehet melléknév, hiszen nincsen *olvasóbb* vagy *nagyon olvasó* alakja. Az *igéző* például melléknév, ha *igéző szemekről* beszélünk, de igenév, ha *a más tekinteteket igéző szemek* DP-ben találjuk. Az *égbolton ragyogó csillag* DP-ben a *ragyogó* igenév, a melléknévnek ugyanis nem lehet helyhatározója a DP-n belül, vö.: **az égbolton gyönyörű csillag*. Kijelenthetjük tehát, hogy a melléknévi igenév csupán a főnévi csoporton belül fordulhat elő egyes, a melléknévvvel azonos (jelzői) helyzetekben, de akkor sem vehet fel módosítókat és nem fokozható, vagyis több a melléknévet meghatározó tulajdonságot nem találunk meg benne.

A főnévi igenév sem fordulhat elő mindenhol, ahol a "főnév" (azaz pontosabban a főnévi csoport) és viszont. Ismeretes, hogy vannak olyan igék, amelyek mellett infinitívuszos bővítmény van, de helyette nem lehet más, főnévi vagy akár tagmondat jellegű összetevőt betenni a mondatba.

(36)	a. igyekezett olvasni
	b. *igyekezte/igyekezett (az) olvasást
	c. *igyekezte (azt), hogy olvas(son)
	d. !igyekezett, hogy olvasson

A (36d) mondat elé azért tettünk felkiáltójelet, hogy figyelmeztessünk arra: itt a tagmondat nem vonzat vagy bővítmény, hanem független alárendelésben lévő célhatározói értelmű mellékmondat a 'siet' jelentésűvé változott ige mellett ('igyekezett annak érdekében, hogy olvasson').

Azt a tényt, hogy az igenevek mellett valódi igei bővítmények is előfordulhatnak (pl. tárgy, vö.: *könyvet olvasó/olvasni*), rendszerint azzal indokolják, hogy az igenevek "átmeneti szófajt" alkotnak az adott szóosztályok (főnév, melléknév, határozó) és az ige között, a vonzatosság pedig az igei tulajdonságaik megnyilvánulása lenne (Keszler 2000: 223, Lengyel 2000). Csakhogy láttuk már, hogy a főnévi igenév a főnévre, illetve a melléknévi igenév a melléknévre csak igen kismértékben hasonlít. Ezzel szemben szinte minden igei tulajdonságot megtalálunk bennük; az egyetlen kivétel az alanyi vonzat hiánya, de az sem minden igenévnél, vö.: [*A levelek lehullván*] *télire fordult az idő*; a [*Péter vezette*] *vetélkedő*, ahol a félkövérrel szedett kifejezések a szögletes zárójelek közé fogott igeneves szerkezetek alanyai.

Vajon miért terjedt el az a felfogás, hogy az igenevek főnévi, melléknévi, illetve

⁷ A melléknévek és melléknévi igenevek összevetése Komlósy (1992) alapján készült.

határozó(szó)i természetűek? Nem meglepő, hogy a választ valóban az ezekre a szófajokra jellemző tulajdonságok és az igenevek viselkedése közötti bizonyos mértékű átfedésben kell keresnünk. Ha végiggondoljuk, milyen szerepben fordulhat elő például a főnévi igenév, akkor észrevehetjük, hogy vagy alany, vagy az igének valamilyen (más) vonzata lehet csupán; nem lehet jelző vagy (szabad) határozó.

(37)	a. [Ezt a könyvet elolvasni]/A kiabálás tilos.	alany
	b. Elfelejtette [elolvasni ezt a könyvet]/a feladatot.	tárgy
	c. Képes volt [elolvasni ezt a könyvet]/a rajzolásra.	egyéb vonzat
	d. *a [könyvet olvasni]/tehetséges diák	jelző
	e. *[az utcán sétálni]/gyorsan elfelejtette az angolórát	határozó

A jellemző szófaji kategória, amelynek a tagjai betöltik a főnévi igenév számára engedélyezett helyeket, nem más mint a főnév, pontosabban a főnévi csoport.

A melléknévi igenév mindig a főnév jelzőjeként jelenik meg:

- (38) a. a [könyvet olvasó] diák
b. *[a] [könyvet olvasó] tilos

Ez a szerep pedig jellegzetesen a melléknév számára van fenntartva. És ugyanígy a határozói igenév is mindig a mondat (szabad) határozóinak a helyén fordul elő, nem pedig alany- vagy tárgy helyzetben.

- (39) a. [A könyvet olvasva]/szórakozottsága miatt elfelejtette az angolórát.
b. *[a könyvet olvasva] tilos
c. *a [könyvet olvasva] diák

Vagyis pontosan azért osztályoztuk az igeneveket úgy, ahogy, mert rendre a főnévi, melléknévi és határozói csoportokra jellemző mondatbeli helyzetekben fordulnak elő, vagyis az e szintagmákat meghatározó szófajok tulajdonságait vetítettük rájuk.

Végül egyáltalán nem bizonyos, hogy az igenevek szóképzéssel jönnek létre. Ha az igenevek igei természetűek, vagyis ha nem változtatnak szófaji kategóriát, akkor a legfontosabb érvet, amely szóképzés mellett szól, gyakorlatilag érvénytelenítettük. A szóképzéssel való létrehozásuk ellen továbbá az is szól, hogy minden szóosztályban, ahol vannak képzett szavak, vannak olyanok is, amelyek tőszók, azaz tagolatlan, "egymorfémás" elemek, pl. a főnevek között a *fiú*, *kutya*, melléknévek között a *barna*, *alacsony*, az igeik között az *ül*, *szalad*, és még a többnyire szóképzéssel létrehozott határozósók közt is találunk tőszókat, pl. *hamar*, *este*, *gyalog*. Ha az igeneveken képzők lennének, akkor ők lennének az az egyedülálló szóosztály, amely kizárólag szóképzéssel jöhetne létre és amelyben egyáltalán nem lenne tőszó.

Ha viszont az igenév nem szóképzés eredménye, akkor az igenévi végződések csakis inflexiósak (azaz ragok, illetve jelek) lehetnek, vagyis annak a nem-véges (nonfinit) mondatnak a jelölői, amelynek az igenév adja az állítmányát, változatlanul megőrizve a vonzatszerkezetét (általában, de mint láttuk, nem mindig, ugyanis az alanyt sokszor el kell hagyni). Egyébként az igenevek létrehozásának szinte korlátlan termékenysége is arra mutat, hogy itt nem szóképzéssel van dolgunk, a szóképzés ugyanis rendszerint kivételekkel és különféle, többnyire jelentésbeli megszorításokkal jár együtt, mint azt könyvünk szóképzéssel foglalkozó fejezetében is

bemutatjuk.⁸

Az igenevek tehát nem tartoznak sem önálló, sem átmeneti szófajokba, hanem a főmondat részeként (vonzatként, jelzőként vagy szabad határozóként) egy-egy nem-véges tagmondat (alanyon kívüli) állítmányi részét alkotják.

7. Összegzés

A szófajokkal foglalkozó fejezetünk első részében a szófaji osztályozás alapegységének, a szó fogalmának a meghatározását jártuk körül. A szótári elemeknek öt fajtáját különítettük el: a **független szavak**, a **függőszók**, a **félszók**, az **alaptövek** és a **toldalékok** csoportját. Meg kellett továbbá különböztetnünk a "szó alapú" és a "tő alapú" morfológiai eljárásokat is, rámutatva, hogy a magyar nyelvnek alapvetően szó alapú morfológiája van, de egyes szeletei a tő alapú morfológia sajátosságait mutatják.

Ez után azt vizsgáltuk meg, milyen osztályokba, **szófajokba** rendeződnek a szavak. Először az ismert megkülönböztetés mentén a nyitott vagy zárt osztályokat mutattuk be. Azután egyebek mellett azt állapítottuk meg, hogy a szófajok nem egészükben különböznek egymástól hanem nagyobb csoportokba rendezhetők a szerint, hogy (1) lehet-e vonzatuk és (2) a vonzatuknak adnak-e tematikus szerepet. Az előbbi alternatíva szerint vannak **főkategóriák** és **másodlagos kategóriák** a szófajok között, a második pedig a főkategóriákat osztja ketté **lexikális** és **funkcionális** alcsoportokra. A hagyományos szófaji felosztást több ponton is kétségbe vontuk: érveltünk az ellen, hogy a névmásokat külön szófajnak tartsuk, illetve, hogy az igeneveket szófajként különítsük el. A névmásokat a funkcionális kategóriák több eltérő osztályába soroltuk be referenciális, illetve kvantorértelmezésüktől függően. Az igenevek álláspontunk szerint nem alkotnak sem egységes, sem külön-külön szófajokat. Korábbi "főnévi", "melléknévi", "határozói" igenévi címkéjük annak volt köszönhető, hogy ilyen szófajú szavakkal volt (részben) közös a mondatbeli környezetük. Az alaposabb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy az igeneveket tartalmazó szerkezetek nem-véges tagmondatokat alkotnak.

Felhasznált irodalom

- Ágoston Mihály. 1974. A magyar függőszók kategóriája. In: Imre Samu és mások (szerk.): *Jelentés és stílusztika*, Bp., Akadémiai, 67-81.
- Antal László. 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Gondolat, Bp.
- Aronoff, Mark. 1994. *Morphology by itself*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Beard, Robert. 1998. Derivation. In: Spencer and Zwicky (1998), 44-65.
- Bencédy József, Fábíán Pál, Rácz Endre és Velcsov Mártonné. 1968. *A mai magyar nyelv*, Tankönyvkiadó, Bp.
- Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. Holt, New York, 1933.
- Booij, Geert. 1985. Coordination reduction in complex words: a case for prosodic phonology. In:

⁸ Következik a fentiekből, hogy a korlátlanul termékeny *-ás/és* toldalékos, ún. komplex eseményt jelölő főneveket tartalmazó szerkezetek is igenévi jellegűek, nem pedig szóképzéssel keletkeznek. Itt nincsen terünk a részletes érvelés bemutatására, amely arra épül, hogy szemben a szóképzéssel e szerkezetek megtartják az igei argumentum-szerkezetet és tagmondati szerepben állnak, vö.: *repülés*, de **átrepülés*, vö.: *a folyó átrepülése* (Laczkó 2000, Kenesei 2005).

- H. van der Hulst - N. Smith (szerk.), *Advances in nonlinear phonology*, Foris, Dordrecht, 143-160.
- Chomsky, Noam. 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.
- Chomsky, Noam. 1995. *The minimalist program*. The MIT Press, Cambridge.
- Crabtree, Monica, and Joyce Powers (eds.), 1991. *Language files*, Ohio State University Press, Columbus.
- É. Kiss Katalin. 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In Kiefer (1992), 79-179.
- É. Kiss Katalin. 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Faluvégi Katalin, Keszler Borbála és Laczkó Krisztina (szerk.). 1995. *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Fülei-Szántó Endre és Siptár Péter. 1983. Indulatszó és szófajok. *NyK* 85., 67-81.
- Givón, Talmy. 1979. *On understanding grammar*. Academic Press, New York.
- Hengeveld, Kees. 1992. Parts of speech. In: M. Fortescue, Peter Harder, and Lars Kristofersen (eds.), *Layered Structure and Reference in a Functional Perspective*. John Benjamins, Amsterdam, 29-56.
- Kálmán László (szerk.). 2001. *Magyar leíró nyelvtan: Mondattan I*. Bp., Tinta.
- Kenesei István. 1998. A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 122, 67-81.
- Kenesei István. 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer (2000), 75-136.
- Kenesei István. 2004. Szavak, morfémák, toldalékok. *Nyr.* 128., 441-445.
- Kenesei István. 2005. Nonfinite clauses in derived nominals. In: Christopher Pinon and Peter Siptár (eds.), *Approaches to Hungarian*, Vol. 9, Akadémiai Kiadó, Bp., 161-186.
- Keszler Borbála. 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Faluvégi és mások (szerk.), 43-51.
- Keszler Borbála (szerk.). 2000. *Magyar grammatika*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc. 1987. A magyar főnév esetei. *Magyar Nyelv* 83, 481-486.
- Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan, I. Mondattan*. Bp., Akadémiai.
- Kiefer Ferenc. 1993. A szó. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne - Szíj Enikő (szerk.), *Hajdú Péter 70 éves*, MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 171-178.
- Kiefer Ferenc. 1998. Alaktan. In: É. Kiss K. - Kiefer F. - Siptár P., *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Bp.
- Kiefer Ferenc (szerk.). 2000a. *Strukturális magyar nyelvtan, III. Morfológia*. Bp., Akadémiai.
- Kiefer Ferenc. é.n. (2000b). *Jelentélmélet*. Corvina, Bp.
- Kiefer Ferenc (szerk.). 2003. *Igék, főnevek, melléknevek*. Bp., Tinta.
- Kiefer Ferenc és Ladányi Mária. Az igekötők. In: Kiefer (2000a), 453-518.
- Komlósy András. 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer (1992).
- Kugler Nóra. 2002. *Módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében*. Bp., Osiris.
- Laczkó Tibor. 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Kiefer (2000a), 293-408.
- Lengyel Klára. 2000. *Az igenevek helye a szófaji rendszerben*. Bp., Akadémiai.
- Lyons, John. 1968. *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Marosán Lajos. 2001. Parts of speech and meaning. PhD értekezés. ELTE, Budapest.
- Moravcsik Edith. 1997. Hungarian adjectives from a typological point of view. Kézirat. University of Wisconsin-Milwaukee, Milwaukee.
- Pete István. 2000. Szófajaink rendszere és hierarchiája. *Magyar Nyelv* 96, 257-272.
- Rácz Endre és Szathmári István (szerk.). 1974. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és*

- alaktana köréből*. Tankönyvkiadó. Bp
- Sárik Pál. 1998. A határozói igenevek néhány problémája. *MNy* 94., 423-436.
- Saussure, Ferdinand de. 1916/1965. *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (Ford. B. Lőrinczy Éva), Gondolat, Bp.
- Schachter, Paul. 1985. Parts-of-speech systems. In: Timothy Shopen (ed.), *Language typology and syntactic description. Vol. I: Clause structure*. Cambridge University Press, Cambridge, 3-61.
- Simon Györgyi. 1974. A szófaji felosztás problémái. In: Rácz E. - Szathmári I. (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Bp., Tankönyvkiadó, 33-57.
- Spencer, Andrew, és Arnold M. Zwicky (szerk.), *The Handbook of Morphology*. Blackwell, Oxford.
- Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor. 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer (1992).
- Stump, Gregory T. 1998. Inflection. In: Spencer and Zwicky (1998), pp. 13-43.
- T. Somogyi Magda. 1987. *Passzív igeformák leíró vizsgálata a magyarban*. Akadémiai, Bp.
- Tompa József (szerk.). 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Bp., Akadémiai.
- Velcsov Mártonné. 1968. A szófajok. In: Bencédy J. és mások (1968), 8-84.
- Williams, Edwin. 1994. *Thematic structure in syntax*. MIT Press, Cambridge, MA.